

Соња Томовић Шундић

**ЗЛИ ДУСИ
У ВИЗИЈИ
ДОСТОЈЕВСКОГ**

2025.

ПРОЛОГ

Зли дуси су најсложенији роман Достојевског. Писац признаје да је роман писао с напором, често преправљао, из страха да није дорастао теми. Упркос тешкоћама, створио је комплексно романескно дјело које својим идејама, заплетима, радњом и чудесним ликовима плијени пажњу читалаца и у нашој савремености. Великан руске књижевности је естетски упечатљиво исказао рефлексије о најважнијим питањима људског живота. Предочио нам је универзалне истине о човјеку, људској судбини, међуљудским односима, смислу постојања у друштвеним заједницама.

У композицији романа најмаркантнији лик је Николај Всеволодович Ставрогин, главни судионик и покретач радње, константа око које се сабирају различити токови приповиједања. Нема сумње, без обзира на различите слојеве у структури дјела, лик Ставрогинов је повезница која у идејном и егзистенцијалном смислу представља кохезиону силу око које се ротирају разноврсна значења. Зато је без одгонетања сложеног психолошког склопа Ставрогиновог, његовог мисаоног схватања свијета, немогуће разумјети дубоку поруку романа, појмити све његове сложене димензије.

Идејни свијет посвећен је различитим питањима тако да се може говорити о разнородним слојевима пажљиво укомпонованим у цјелину романа. Издвојили смо неколико кључних тема, од којих се свака може тумачити засебно или у склопу цјеловитог текста и његове јединствене структуре; наравно, увијек у односу на главног протагонисту радње, Николаја Ставрогина, чија фигура, отворено или у позадини, дјелује на стварање особене атмосфере романа. Почетак романа приказује нам Ставрогина који се помирио са поразом, свјестан да је изгубио могућност љубави, неповратно. Тиме се отварају приповједне стратегије које нас уводе у реминисценције у свијести главних јунака, у којима се као у огледалу хвата смисао прошлих догађаја, одлучујућих за динамику радње.

Роман *Зли дуси* се бави различитим проблемима, па његова фабула представља низ паралелних наративних токова, и сваки тај ток има специфичну вриједност. Једна фабуларна нит била би политичко превирање у Русији XIX вијека, тако да роман *Зли дуси* можемо тумачити као политички

роман чије главне идеје излаже Шигаљев, а практично спроводи у дјело организовањем тајног друштва Петар Степанович Верховенски. Љубавни заплет између аристократе Ставрогина и неуротичне Лизавете Николајевне може се узети за основ схватања да се ради о љубавном роману. Поред тога, сложени односи између старије генерације очева – романтичних идеалиста 40-их и синова – револуционарних фанатика и нихилиста 60-их XIX вијека, можемо сматрати окосницом увјерења да се ради о породичном роману. Егзистенцијалне теме, однос према смрти и коначности живота, отуђење и равнодушност – чији је репрезент Николај Ставрогин – чини га егзистенцијалистичким романом, а Ставрогина претечом јунака апсурда у модерној књижевности. Напослетку, преиспитивање вјечних тема, смисла вјере и безвјерја, атеизма и прихватања божје егзистенције, према чему се значење свих вриједности у оностраности тражи у ононостраности, чине основ схватања да се ради о метафизичком роману.

У сваком случају, роман *Зли дуси* нема један фабуларни ток, већ више испреплетених наративних рукаваца, што у жанровском смислу роман чини јединственом приповједном цјелином. Полижанровска структура чини га једним од најзанимљивијих романеских остварења у свјетској књижевности.

Ванредно приказани лик Николаја Ставрогина ствара унутрашњу повезницу његове цјеловите структуре као и најразноврснијих наративних линија романа. Он је тачка пресјека у којој се укрштају најдубљи значењски слојеви – главни актер, али и, често, непокретни покретач радње. У његовој чудесној личности сабирају се све животне ситуације и догађаји, огледају главни протагонисти, као што се посредно развијају сва филозофска гледишта; схватање смисла живота, продубљени антрополошки увид у тајновиту структуру људске природе.

Није неосновано закључити да је доминантна тема у романима Достојевског испитивање узрочно-последичне везе која постоји између вршења злочина и казне за почињено злочинство. Злочин неминовно повлачи казну. Ово *неминовно* у злочиначком чину, што доводи до нужне санкције, фасцинира Достојевског, проналазећи у томе доказ за постојање правде, темељ чврстог вјеровања у Створитеља, залог за тумачење вриједности морала за људски живот. Та неминовност кажњавања злочина проистиче из метафизичког подручја, не само правних процедура.

Достојевски је опсједнут оним дијелом људске природе у којем се зачиње идеја зла, и тај дио људског бића помно истражује. У орбити феноменологије зла он анализира идеју људске слободе. Индивидуална слобода

је духовна одговорност, али и могућност избора између добра и зла. Писац недвосмислено упућује на посљедице по наше психофизичко здравље, менталну стабилност, уколико се слободно определијелимо за кршење моралних норми. У кондиционалу: *ако неко врши злочин – онда слиједи казна*, за њега не постоји дилема. Због тога он у злочину истражује не само шта се дешава у души починитеља спремних на злочин, већ упућује шта ће тај злочин значити за даљу егзистенцију његових књижевних јунака. Никаквог добра он не види у томе, никаквог повољног решења. Судбина јунака је запечаћена, осим у случају да злочинство послужи посрнулој души за морално прочишћење. Према овоме, злочин не мора бити коначно исходиште, скок у амбис без прилике за препород личности актом самопрегорног покајања.

Они књижевни ликови који, попут Николаја Ставрогина, нису у стању да доживе искуство моралног преобраћења, безнадежно су осуђени на пропаст, па је горди Николај Всеволодович сам себи пресудио, извршавајући самоубиство.

Из писма Н. Н. Страхову од 9. октобра 1870. и од 23. априла 1871. године, такође и писма А. Н. Мајкову од 5. децембра 1870. сазнајемо да је Достојевски осјећао велику одговорност за концепт свог романа *Зли дуси*, стрепећи да ли је дорастао изабраној теми¹, иако је, по мишљењу значајних критичара, створио један од најбољих романа у свјетској литератури.²

Године 1869. у једном језеру у Москви нађено је тијело студента по имену Иванов. Вођа организације *Народна правда*, Нечајев, којој је некад припадао студент Иванов, ученик анархисте Бакуњина, убио га је због тога што је овај пријетио да ће их издати властима. Достојевски је са великом пажњом пратио суђење Нечајеву, проналазећи у његовом злочину из политичких побуда идејни оквир за свој роман *Зли дуси*.

Руководећи се афером Нечајева за конципирање политичке димензије романа, писац је направио дистанцу између сентименталног идеализма старије генерације и радикалне анархистичке струје новог нараштаја који је одбацио политички идеализам, замјењујући метафизику за материјализам и науку,³ прокламајући атсизам као начело новог друштва до кога се нужно долази револуцијом. Поучени идејама Чернишевског, који је у свом дјелу

1 Види: Предраг Чичовачки, „Достојевски и светост живота“, Службени гласник, Београд 2014.

2 Види: Wasiolek, Edward, „Dostoevsky: The Major Fiction“, MIT, Press, Cambridge, Mass, 1964.

3 Joseph Frank: „The Mantle of the Prophet“, 1871 – 1881. Princeton University Press, Princeton 2002.

Шта да се ради, критиковао Тургенјева и његовог јунака Базарова, као млаког нихилисту који на традицији западног либерализма не успијевају да развију идеје конкретне акције, генерација из шездесетих година XIX вијека, уводи радикалне методе за свргавање царског самодржавља у Русији и кује план за свјетску револуцију.

Достојевски је у двадесетој години због учешћа у револуционарној организацији тзв. *Круга Петрашевског*, као инжењерски поручник, био осуђен 16. новембра 1849. на смрт. Након помиловања провео је неколико година на присилном раду у Сибиру. У овом периоду Достојевски интезивно чита Библију, напушта своје политичке идеје, постаје велики противник филозофије нихилизма. Преображај Достојевског од ватреног заговорника револуције до традиционалних вриједности руског православља био је пресудан за његово продубљеније схватање значаја идеологије насиља, предсказање да се у будућности Русије под утицајем западноевропске рационалности припрема терен за терор апокалиптичких размјера.⁴ Свјестан да млада генерација нихилиста, опсједнута демонским силама као крдо свиња у библијском изворнику, срља у пропаст, писац је као негдашњи припадник тајног друштва освјетљавао тамне стране долазећих промјена. Петар Степанович Верховенски, књижевни одраз Нечајева, и син либерала претходне романтичарске провинијенције Степана Трофимовича, је злодух историје, представник опскурне силе зла, оне бескрупулозне касте која је прихватила дарове кушача из пустиње, и на антихристовим начелима намјерава да у име илузије слободе пороби човјека. Између Бога и Сатане води се непрекидна борба у људској души и историји, за превласт, тако да се идеја Богочовјеска одбацује у име идеала Човјескобога, спремног да зарад својих властољубивих амбиција потчини свијет.

Проблем постојања моралних вриједности Достојевски разматра у најширој равни, проналазећи дубоке коријене зла, тако да без схватања метафизичког основа стварности не можемо разумјети литерарни опус великана руске књижевности. Он покушава да одгонетне поријекло зла у свијету, и какав је смисао патње недужних створења у свјетлу метафизичке рефлексije. У разумијевању зла, модерна оно што је зло тумачи у антрополошком кључу, не узимајући у обзир религиозно– есхатолошку перспективу. Достојевски упозорава да проблем зла не може бити сужен на антропологију, без схватања његове моралне и метафизичке димензије. У његовом концепту зло

4 Види: Драган Стојановић, „Рајски ум Достојевског“, Досије, 3. Београд, 2009.

присутно у различитим личностима прераста у тоталну опсједнутост, разарајући личност у апсолутном смислу.⁵

У композицији романа *Зли дуси* главни протагониста романа Николај Ставрогин истовремено је и најтајновитији лик. Он је аристократски син, охоло убијеђен у домете свог рационалног ума колико и у његово порицање, разочаран у смисао свог вјеровања колико и смисао сопственог невјеровања. Њега сви мрзе иако он никог не вријеђа намјерно, и сви га се прибојавају, мада он не чини ништа да их намјерно плаши, па, ипак ће, обдарен својствима бриљантног ума, изузетном физичком љепотом, чинити необјашњива дјела, нечувена по својој бестијалности. Како је могуће разјаснити деликатну структуру његове личности која увијек остаје полускривена? Ставрогин је енигма! У тој гордој фигури магнетне привлачности остаје нешто до краја недокучиво. Ми га упознајемо у моменту када је његово лице *хладна маска*, једна потрошена могућност, празнина која звони равнодушношћу према свом и туђем животу, форма у којој је угашен жижак живота. Достојевски инсистира на томе да није ријеч о безразложној позицији, његов јунак је трагичан будући да је посумњао у виши смисао живота, тиме и људску личност у њеном узалудном напору да се утемељи у обесмишљеном свијету.

Процес дехуманизације је почео, тако што персонификује у душевном стању јунака осјећање безнађа. Ту борбу Ставрогин симболизује лично. У његовом лику изражене су све њене могућности као отјеловљење моралних дилема у човјеску. Људска бића постају демони у којима се полако губи све људско. Трансформисани у коријену, манифестују постепени силазак у пакао, са свим симптомима менталног обољења.

Већ смо указали да је Николај Ставрогин човјек натприродних особина, ванредног образовања, интелигенције, неустрашив у свим животним околностима, ценгамен са стилем човјека из високог друштва, склон уживању у љубавним аферама без могућности стварног љубавног осјећања; заговорник социјалне револуције који се гнуша припадности револуционарној организацији. Човјек огромне енергије и млитаве воље, невјероватне моћи разумијевања и саркастичног односа према стварности.⁶

5 Код целог низа ликова Достојевски показује како се принцип Зла, јачајући изражава најпре посредством аутоматизма, потом постајући човјесков двојник, и коначно потпуним цепањем његове личности, тако да је јединство човјековог ја, коначно изгубљено. L. A. Zander, Dostoevsky, trans Natalie Duddington, SCM Press, London, 1948. стр. 68.

6 Уметност Достојевског води од реалног до још реалнијег. В. Иванов, Freedom and the tragic Life: A Study in Dostoevsky, trans. Norman Cameron, The Noonday Press. New York, 1957.

Ко је Николај Ставрогин? Светац или демон? Трагички јунак оптерећен трагичком кривицом или бездушни морални преступник? Опредељујемо се за став да је Ставрогин све то заједно. Онда када је изгубио тло под ногама на коме се зачиње вјера у смисао, изгубио је себе. Ставрогин је противрјечан у сопственом бићу. Он је контраст. У неспоразуму са собом и са свијетом. Отуђен од моралног закона, и отаџбине Русије, постао је сјенка која лута географским ширинама, без сврхе или циља.

Достојевски је у лику Николаја Всеволодовича увјерљиво оваплотио своје кључно филозофско становиште, Ставрогин је појава нарочитог квалитета – намјеран да се наруга сопственим особинама. Усамљен и циничан, окончава самоуништењем, убијењен да не могу постојати никаква трајна морална или религиозна убјеђења, разорен сумњом која има тотализујуће значење за његову душевну супстанцу, због чега је овај декадент постао симбол епохе. Он је постао знамење духа порицања који пријети да загосподари свијетом, рушећи све што је свето.

Нема сумње, Ставрогин је за већину својих пријатеља идол. Он надахњује Кирилова на филозофско самоубиство, Верховенског на принципе атеизма и социјалног преврата, Шатова на словенофилски занос према којем важи да је руски народ, народ *богоносац*, кадар да уједини свијет по начелима православне религије. Он подстиче друге, а сâм остаје недосљедан, напуштајући своја претходна увјерења. И поред свега, идолатрија према Ставрогиној чудноватој личности не престаје. Верховенски каже да је он свјетлост, Царевић Иван, митска фигура која ће придобити масовне присталице и повести коло револуције. Шатов, са призвуком љутње, истиче да је осуђен да вјечно вјерује у Ставрогина и да га не може истиснути из својих осјећања.

Посебан сегмент чине Ставрогинови замршени односи с женским ликовима у роману. Сазнајемо да је у иностранству доживио кратку романсу са Маријом Шатовом, која чека његово дијете; оскрнавио је дјевојчицу Матрјошу и уживао у нечувеном разврату, за који каже да га је чинио али га истински није волио; завео је хировиту љепотицу Лизу, а при том ни према њој, осим вучје страсти, није осјетио дубљу емоцију. Послије *ситог и напи- тог ручка* вјенчао се у Петрограду, са умоболном Маријом Тимофејевном амбивалентан је према Дарји Павловној – Даши, сестри свог најбољег пријатеља Шатова, тражећи њено пријатељство, али без еротског заноса. Све у свему, тешко је одгонетнути осјећања Николаја Всеволодовича Ставрогина.

Поступно сазнајемо да мистериозни јунак одбацује сваку помисао о друштвеном успјеху, прави тривијалне испаде, презире луксуз, дружи са

људима из најнижих друштвених слојева. Изоштравањем његовог анти-метафизичког схватања стварности долазимо до закључка да Ставругину недостаје вјера у умни поредак свијета. Одбацивши идеалну стварност, залутао је у свијет у коме настаје пометња вредносних начела, према чему добро и зло једнако вриједе, јер изазивају исти степен сладострашћа. Пошто је изгубио смисао да разликује зашто је зло ружно а добро лијепо, одбацивши их као предрасуде, постао је инструмент демонске силе, заточеник демонологије зла.

Нема ничег тако привлачног код Достојевског као што је његова техника писања која се ослања на изневјеравање наших уобичајених очекивања.⁷ Чини се да готово нико у свјетској литератури није остваривао такав степен мајсторства у приповиједању неочекиваним обртима, парадоксалним ситуацијама, што даје особен стил његовом начину писања. Цијела структура романа, у њеним кључним постаментима, противна је нашим претходним искуствима. То онеобичавање догађаја, које је постало вјеродостојно, чини естетски дојам романа непоновљивим. Убацивањем различитих епизода и секвенци, писац крши наш уобичајени начин перцепције, руши сва наша очекивања, тако да оно што изгледа најмање вјероватно постаје вјероватно. Тек када смо упознати са цјелином романа, и довршимо процес читања, можемо започети процес тумачења сложеног свијета романа.

Фундаментално питање самог романа је питање вјере у Бога, односно вјере и невјеровања. Ликови Достојевског подривају чврстину вјере својим налазима о непоправљивом присуству зла и свијету као погрешној, неправедно сазданој Вавилонској кули. Јунаци су упитани над постојањем умног поретка ствари, збуњени непознаницом будућег живота, неповјерљиви према будућој хармонији.

Да би смо ово даље разјаснили потребно је разумјети значење духовне слободе која за писца није политичка већ метафизичка категорија. То је слобода не само *од* неког ауторитета, већ слобода *за* стваралаштво, за креативни однос према реалности. Слобода је љубав, јер само слобода покренута из језгра љубави рађа добре плодове, упротивном, надахнута злом сије отровно сјеме у људски живот. Слобода је терет одлучивања између добра и зла, али и снага истрајна да се моралним избором човјек од индивидуалног усавршава до људске личности, постајући сличан свом небеском [пра] узор.

7 Лотман пише да се Достојевски у свом писању ослања на закон најмање вероватноће.
Yuri Lotman, *Universe of the Mind: A Semiotic theory of Culture*. On, Indiana University Press. Bloomington, 1999.

Али за такав избор слободе, заснован на морално-исправном понашању, потребна је вјера која не долази из рационалног језгра већ из срца; вјера којом се потврђује да у животу постоји поредак и да се све неће окончати у тоталном ништавиљу.⁸ Ту вјеру изражава у епилогу романа *Зли дуси* Степан Трофимович, ријечима да Бог као извор правде неће дозволити да се пламен љубави зачет у срцу занавјек угаси и још ако важи да је Бог бесмртан онда је и човјек као створење божје бесмртан.⁹

Очито да је Достојевски на подлози политичког заплета створио специфичну романескну структуру, налазећи простор да искаже своје темељне егзистенцијалне идеје.¹⁰

Достојевски је боравио у Дрездену, и био одушевљен сликом у галерији, *Асис и Галатеја*, Клода Лорена, док његов јунак Ставрогин у исповијести Тихону објашњава свој занос управо овим ликовним дјелом. Мит о Златном добу, архетипски идеал, слике Раја дубоко су уткани у колективно-несвјесно човјечанства. Слика Клода Лорена инспирисана је Овидијевим *Метаморфозама* и представља чаробни тренутак љубави, Асиса, сина бога Фауна, и Галатеје, једне од Нереида, кћерке бога Нереја и његове жене Дориде. Галатеја је својом љепотом очарала Асиса али и киклопа Полифема, који је из љубоморе Асиса усмртио каменом, док је његова љубавница Галатеја пронашла смрт у морским таласима. На сликарском платну је дат приказ рајског стања, непосредно уочи скорашње смрти љубавника. Спокојни мир, златасто сунце и чаробни пејзаж у коме су заклоњени главни протагонисти, њихов љубавни занос је чисти ерос, уживање у плотском сједињењу, загрљај који има знак божански узвишеног. Испод плаветног неба, на обали мора, усамљени пар оличава човјекову тежњу за бесмртношћу у земаљском времену, тако да је цијела слика обасјана неком наднаравном свјетлошћу која чини специфичном атмосферу слике.

Очито, рајска слика стварности је немогућа. Слиједи сурова реалност трагичке смрти јунака, у којој се рај претвара у пакао. Према истом

8 Као да ово није довољно, Достојевски такође жели да се с нашим страховима суочимо из другачије перспективе – да сагледамо не само шта је то чега се највише плашимо већ и кога. Неке врсте надљудске, можда демонске моћи? Других људских бића? Самих себе? Предраг Чичовачки, „Достојевски и светост живота“, Службени гласник, Београд 2014, стр. 121.

9 Види: Слободан Живковић, „Достојевски у делу Јустина Поповића“, *Metaphysica*, Београд 2017.

10 Види: Слободан Томовић, „Ликови антихриста код Достојевског“, *Ступови*, Андријевица, 1997.

канону ликови Достојевског трансформишу се у злодухе, намјерне да разруше поредак, немоћни да се трајније укоријене у егзистенцији.

Слика *Асис и Галатеја* симболички указује на изневјерене наде, тако да није случајно њен апологета у роману Николај Ставрогин. Насупрот њему, романтично настројени Степан Трофимович поклоник је Рафаелове *Сикстинске Мадоне*, сакралне и култне слике ренесансе, привржен античком миту, због тога што у њему налази потврду за смртност човјескову, за трагични епилог драме људског постојања. У потрази за срећом човјек постаје све више несрећан; у потрази за бесмртношћу човјек све више увиђа да је смртан; у сновима о вјечности он се све више увјерава у своју орочену временитост. Уочавамо да је трагично не само атрибут појединих догађаја, трагично је постало ритам свеукупног живота, знак да је цјеловита егзистенција несврховита и бесциљна.

Достојевски у лику Ставрогина указује да је човјекова тежња за самоутемељењем, искључиво у границама субјективности, корак до самоуништења. Та изградња властите аутономије, заснована на апсолуту слободе, јесте гордост човјечјег ума да себе учини богом на мјесто одсутног бога: Идеал натчовјека супротан је идеалу Свечовјека Достојевског.¹¹ Његови јунаци воде дијалог,¹² дијалектички истражују своје лимите, теже да прекораче сопствене границе, учине себе боговима, показујући у пракси лоше посљедице својих прекомјерних захтјева.

За писца, модус људског усавршавања је исправан само као пут на горе, према трансцендентно успостављеним мјерилима, без обзира на чињеницу да људска природа није увијек у стању да, у компликованим животним изазовима, издржи такву мјеру.¹³

Аутор је исписивао роман *Зли дуси*, не остављајући нам трачак наде у свјетлост живота, тек на крају, у предсмртним визијама Степана Трофимовича, обнавља се вјера у есхатолошку будућност. Све прије тога представља суноврат апокалиптичких размјера, откривање зла у његовим конкретним манифестацијама. Према томе, неодређене идеје генерације из четрдесетих рационализоване су код представника нихилизма шездесетих, пријетећи да доведу до катастрофалних исхода.

Кирилов упозорава Ставрогина да ће вријеме, као у обећању анђе-ла у Апокалипси, престати да постоји тако што ће се као идеја угасити у

11 Види: Давор Џалто, Данијела Марковић, „Савремена читања Великог Инквизитора“, Вулкан издаваштво, Београд, 2020.

12 Михаил Бахтин пише о новаторству Достојевског као писца у књизи „Проблеми поетике Достојевског“, Академска књига, Београд, 2019.

13 Види: Андреас Гуски, „Достојевски, Биографија“, Лагуна, Београд, 2020.

разуму. То гашење времена представља крај историје, негативну утопију, јер та безвременост јесте рђава бесконачност. Јунаци Достојевског подозриво гледају на идеју вјечности, сматрајући је још једном у низу обмана. Свјетлост будућег живота не постоји, и то више није само схватање као усуд руске интелигенције XIX вијека, већ свеукупна пошаст свијета у коме човјек обитава без обзира на своју националну припадност.¹⁴ У супротности са хришћанским учењем, књижевни ликови Достојевског не вјерују у смисао вјечности, осим у вјечно ништавило. Дух небића однио је превагу у њиховој души, упропаштавајући све што омогућава светост људске личности.¹⁵

Николај Всеволодович подлегао је искушењима сумње у моралне вриједности, изгубивши, такође, и осјет за љепоту, чиме се одрекао божанског ентузијазма, постао неспособан за љубав према жени, пријатељима, Русији. Ископчан из традиције и здравог народног живота, овај изузетни човјек, васпитаван од малена у духу елитизма, поништио је све чега се дотако. Најзад, и самог себе!

Упркос чињеници да Достојевски посвећено исписује сагу о оваплоћеним демонима у људском облику, он је чврсто остао писац вјере у отјеловљеног Христа.¹⁶ И кад би му математички доказали да истина није с Христом, он би одбацио истину, према чему никакав алгоритам не би могао бити довољан да порекне смисао његовог богочовјечанског лика у људској свијести. Наравно, овдје је ријеч о истини по мјерилима ограниченог еуклидовско-човјечијег ума. И кад би наш ум негирао истину Христове личности, та *истина* не би нас [при]силила на напуштање богочовјечанске перспективе. Овим ставом Шатов у роману *Зли дуси* подсећа Ставрогина на његова претходна увјерења. Управо он спочитава Николају да је некада у Петрограду заступао становиште да ако би се егзактно доказало да истина није са Христом, он би остао са Христом а не истином. Овдје у много чему имамо сâмог Достојевског! Уочавамо да емпиријски докази не важе у стварима вјере, нити наука може да оповргне религију. Идеја: *Логос постаје тијело*, идеја је водиља свјетоназора сâмог Достојевског.¹⁷ Он подвлачи да сва нада човјјекова лежи у том логосном акту, у коме логос постаде тијело,

14 Види: „О специфичном схватању јеврејског питања код Достојевског“. Уп. Давид Голдстеин, Академска књига, Београд, 2010.

15 Види: „Достојевски и православље“. Сабрани текстови руских и српских аутора, Catena Mundi, 3. издање, 2020.

16 Види: Дмитриј Григорјев, „Достојевски и црква“, Логос, Београд 2016.

17 Види: Јустин Поповић, Филозофске урвине, Сабрана дела, том 8–9, Београд, 1999. стр. 424–426.

учинивши словесним биће свијета. Сав смисао потиче од логосног струјања свијетом божјим енергијама које присуствују у свим материјалним и духовним вриједностима, а кад би се поставило питање шта изабрати – Истину или Христа – Достојевски би био увијек на страни Христа.

Писац недвосмислено саопштава да ако би неко могао да докаже, с нагласком на овом *могао*, да је Христос ван истине, он би напустио истину зарад Христа.¹⁸ Његово Вјерују, у часовима божанског смирења, засновано је на најдивнијем лику чије савршенство превазилази, у квалитативном и апсолутном смислу, све што јесте. Нешто од тог заноса, Достојевски је описао у *Браћи Карамазовима*, поглављу *Кана Галилејска*, када Аљоша пада од усхићења на земљу, осјећајући васељенско свејединство и узвикује: *Неко по-сјети душу у оном часу*.¹⁹

Достојевски објављује усвојим писмима да нема ништа савршеније нити логичније од Христа, без чега цијела творевина и живот човјеков нема смисао. Одбацити логосно начело универзума значи остати у коначности материјалног, без мистичне извјесности вјечног постојања. Идеја о бесмртности јесте сâм живот, живи живот, без чега је људски живот *неприродан и неподношљив*.²⁰ Ако Бога има и он је бесмртан онда је човјек бесмртан, закључује Степан Трофимович, изражавајући схватања Достојевског. Ако је Он личност и човјек је личност, бесмртна и неразорива. Сâмо из овог начела може проистећи воља за животом (она ванвремена љубав према свему у животу, према творевини) коју су изгубили јунаци Достојевског, у часу када су се одрекли религиозног искуства.²¹

18 У писмима Достојевски саопштава: „Покаткад ми Бог даје часове савршеног мира. У тим часовима ја сам формулисао своје Вјерују, у коме је све јасно и свето за мене. Ово Вјерују је сасвим просто. Ево њега: Ја вјерујем да нема ничег дивнијег, дубљег, симпатичнијег, разумнијег, људског и савршенијег од Христа. Штавише, ја изјављујем: Кад би неко могао доказати да је Христос ван истине, ја бих претпоставио да останем са Христом а не са истином“.

Letters of F. M. Dostoevsky, translated by E. C. Mayne, London, 1967.

19 О Достојевском као осредњем писцу, његовом мистицизму, пише негативно Набоков.

Владимир Владимирович Набоков, „Есеји о Гогољу и Достојевском“, NNK International, Београд, 2006.

20 Види: Данило Кабић: „Читање Достојевског самоубиство“, Академска књига, 2009.

21 Види: Борис Соколов, „Непознати Достојевски“, Службени гласник, Јасен, 2012.